



# PALEO-AKTUEEL

---

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

*Redacteurs voor dit nummer:* Stijn Arnoldussen, Peter Attema, René Cappers, Tymon de Haas, André van Holk, Martijn van Leusen, Elisabeth van 't Lindenhout, Johan Nicolay, Albert Nijboer, Hans Peeters, Daniël Postma en Daan Raemaekers

*Redactiecoördinatie:* Annette Hansen & Sarah Willemsen

*Vormgeving:* Siebe Boersma

*Omslagontwerp:* Siebe Boersma & Miriam Los-Weijns

*Correctie Engelse samenvattingen:* Annette Hansen

*Foto omslag:* Paardenskelet uit Ezinge, opgegraven in 1932, en bloc gelicht, maar ondersteboven getoond, collectie Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis. (Foto Henk Faber Bulthuis, Noordelijk Archeologisch Depot, Nuis). Zie artikel Prummel *et al.*

ISBN 9789491431777

ISSN 1572-6622

Website: [www.paleo-aktueel.nl](http://www.paleo-aktueel.nl)

*Adres van de redactie*

Rijksuniversiteit Groningen  
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)  
Poststraat 6 9712 ER Groningen  
Tel.: 050 363 6712 fax 050 363 6992  
[gia@rug.nl](mailto:gia@rug.nl)

*Adres van de uitgever*

Barkhuis Publishing  
Kooiweg 38 9761 GL Eelde  
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934  
[info@barkhuis.nl](mailto:info@barkhuis.nl) [www.barkhuis.nl](http://www.barkhuis.nl)



**rijksuniversiteit  
groningen**

**groninger instituut  
voor archeologie**

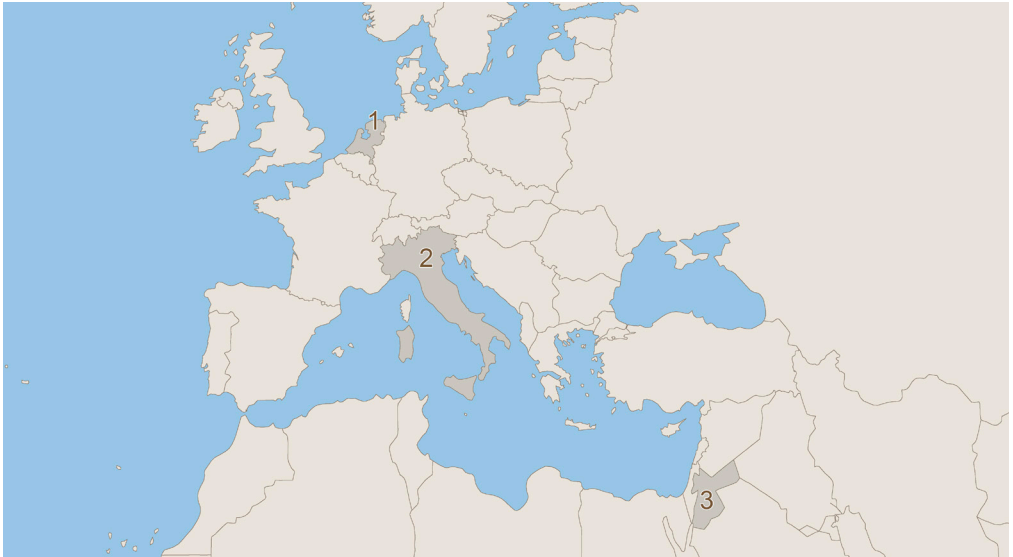
© GIA. Inlichtingen:

[www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications](http://www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications)

# Paleo-aktueel

25

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)  
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology  
& Barkhuis  
Groningen, 2014



*In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië en 3) Jordanië*



*In dit nummer: 1) Biervliet, 2) De Wierhuizen, 3) Donderen, 4) Eernewoude, 5) Ezinge, 6) Flevoland, 7) Groningen, 8) Hoogkerk, 9) Leeuwarden, 10) Mensingeweer en 11) Steenwijk*

# Inhoud

VOORWOORD	VII
FRITS VREDE Botanische resten aangetroffen in de overgangperiode van het Eemien naar het Weichselien (Gr).	1
M.J.L.TH. NIEKUS, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een vuistbijl en andere nieuwe middenpaleolithische vondsten rond het glaciale bekken van Steenwijk (Dr. en Ov.)	7
WIEKE DE NEEF, MARTIJN VAN LEUSEN, KAYT ARMSTRONG, NIKOLAAS NOORDA & JELMER WUBS Terra Masseta: verlaten land	19
W.A.B. VAN DER SANDEN Een bronzen dolkklng uit het dal van de Grote Masloot bij Donderen (Dr.)	29
ELIZABETH WEISTRA 'Arte Dedalica' in Zuid-Italië: twee 'nieuwe' terracotta wijgeschenken	35
FILMO VERHAGEN, TYMON DE HAAS EN GIJS TOL Romeinse pleisterplaatsen en hun ommeland in de Pontijnse vlakte	41
EGGE KNOL, WIETSKE PRUMMEL, ANNET NIEUWHOF & HANS VAN DER PLICHT Een oude merrie uit een Friese terp	49
ANNIKA KROPP, EVELIEN M. WITMER & GIJS W. TOL De Romeinse kookpotten van Tell Abu Sarbut (Jordanië)	57
VINCENT VAN VILSTEREN Voor een dubbeltje op de eerste rij - bijzondere bronzen potjes uit Noord-Nederland	65
HENNY GROENENDIJK & SONJA KÖNIG Een rijk versierde, laat-middeleeuwse pareerstang uit Mensingeweer (De Marne, Gr.)	75
ADRIE UFKES & KO LENTING Middeleeuwse lakenhandel in een 14 <sup>e</sup> -eeuwse stadsuitleg in Biervliet (Zl.)	83
ERIK WIJSHAKE & ANNIKA KROPP Een zilveren horloge uit scheepswrak OL 79 (Flevoland)	91

SONJA FILATOVA & YFTINUS VAN POPTA	
Voedsel of verpakkingsmateriaal? Botanische resten in scheepswrak OL 79 (Flevoland)	99
ANDRÉ VAN HOLK	
Archeologie in het beeldverhaal	107
KARLA DE ROEST	
Dynamische musea, statische vitrines. De prehistorie van Nederland tentoongesteld	119

## Voorwoord

Vijfentwintig jaar *Paleo-aktueel*! Een mooi moment om aan de hand van de in dit nummer bijeengebrachte artikelen kort te reflecteren op ontwikkelingen die de archeologie te Groningen als discipline heeft doorgemaakt sinds het verschijnen van het eerste nummer van *Paleo-aktueel* in 1990.

Het valt op dat interdisciplinariteit in het onderzoek van het Groninger Instituut voor Archeologie nu eerder regel dan uitzondering is. Daarbij spelen de laboratoria van het GIA en het Centrum voor Isotopenonderzoek een grote rol. Zo wordt in dit nummer botanisch onderzoek aangewend om gegevens te verzamelen bij het onderzoek van scheepswrakken, wordt isotopenonderzoek verricht aan het botmateriaal van paardenskeletten uit terpen om voedselpatroon en graasgebied te bepalen, wordt materiaalonderzoek verricht aan bronzen voorwerpen en zien we hoe in de surveyarcheologie geografische informatiesystemen en geofysica een niet weg te denken rol hebben ingenomen. We kunnen ons verheugen in het feit dat de inzet van natuurwetenschappelijke methoden, *hallmark* van het GIA, is meegegroeid met de eisen die we aan modern archeologisch onderzoek moeten stellen, en goed ingebed is in gedegen veldwerk en artefactstudies ondersteund door capabele veldtechnici en tekenaars.

Over de interesses van de onderzoekers kunnen we kort zijn, allen worden gedreven door nieuwsgierigheid om de archeologische, maatschappelijke en historisch context van landschap, landgebruik, nederzettingssporen en vondsten te begrijpen. Daarin is niets veranderd gedurende de afgelopen 25 jaar. Dat geldt ook voor het moeiteloos samengaan van onderzoek in verre oorden en onderzoek dichterbij huis en de vele contacten die het GIA heeft met binnen- en buitenlandse onderzoekers en onderzoeksinstituten. Wat de noordelijke provincies aangaat zien we aan de hand van de bijdragen en hun auteurs - die meer dan eens van 'buiten' komen - dat het GIA nog steeds stevig verankerd is in het noord-Nederlandse archeologische bestel. Wat wél is veranderd is de grotere aandacht voor maatschappelijke kennisbenutting, een ontwikkeling die, zoals in het voorwoord van *Paleo-aktueel* 24 gesteld door mijn voorganger directeur GIA, Daan Raemaekers, een steeds grotere rol zal gaan innemen in het archeologisch onderzoek van het GIA - en dus in de *Paleo-aktueel*. De kritische bijdrage van researchmasterstudente Karla de Roest in deze aflevering is daar een goed voorbeeld van. Maar laten we verstandig zijn en als gedreven onderzoekers kennisbenutting niet de onderzoeksagenda gaan laten bepalen, maar het gewoon opvatten als een intrinsiek onderdeel van professioneel interdisciplinair archeologisch onderzoek.

Tot slot de presentatie. Wie *Paleo-aktueel* 1 naast 25 legt, zal opmerken dat de hedendaagse digitale technieken de presentatie in woord en beeld van de artikelen in *Paleo-aktueel* veel aantrekkelijker hebben gemaakt. Maar belangrijker nog is vast te stellen dat de informatieve waarde van de illustraties, of het nu om vuistbijlen of siteverspreidingen gaat, is opgeschaald. Daarbij is – en dat is het mooie – het gedetailleerde ambachtelijke werk in het veld of op de tekenkamer basis en uitgangspunt gebleven!

Ik wil hier Daan Raemaekers, namens alle GIA medewerkers, van harte bedanken voor acht jaar stimulerend directeurschap, een periode waarin op onderzoeksgebied veel goeds is gebeurd.

Het past ons om aan het einde van dit voorwoord vriend en collega Jan Delvigne te herinneren, overleden op 21 juli 2014 ten gevolge van een ziekte die een steeds grotere wissel trok op zijn vermogen als fysisch geograaf veldonderzoek te doen. Jan was vanaf eind jaren '90 nauw betrokken bij met name het veldonderzoek van GIA's mediterrane archeologen in midden- en zuid-Italië en op de Krim. Daar zette hij gedurende vele campagnes zijn uitzonderlijke veldexpertise, zijn liefde voor landschapsgenese en zijn niet aflatende humor in om de archeologen te helpen de landschappelijke context van hun werk beter te begrijpen. Jan wist zijn bevindingen in uitermate heldere taal en tekeningen op papier te krijgen, hetgeen heeft geresulteerd in vele bijdragen aan publicaties van archeologisch onderzoek, zowel over het mediterrane gebied als dichterbij huis over zijn woonplaats het wierdendorp Ezinge en het cultuurlandschap Middag-Humsterland. Jan was de spil van het museum Wierdenland dat in 1994 werd geopend in het voormalig stadhuis te Ezinge en was een belangrijke initiatiefnemer bij de totstandkoming van het nieuwe museum dat in 2008 zijn deuren opende. Op grond van zijn verdienste werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Jan toonde een grote interesse voor het leven van persoon Van Giffen waar hij tot op het einde van zijn leven biografisch onderzoek naar bleef doen, zo goed en zo kwaad als het ging. Jan was een docent *pur sang* die vele studenten van het Archeologisch Instituut de beginselen van de fysische geografie heeft bijgebracht, bij voorkeur – en als het aan Jan lag - uitsluitend in het veld. De foto laat Jan in zijn natuurlijke omgeving zien, het fysieke landschap waarvan de schoonheid voor hem lag in het begrip ervan.



*Veldwerk 2006 in Calabrië, Italië.  
(Foto Siebe Boersma, RUG/GIA).*

Peter Attema  
Directeur GIA



# Een oude merrie uit een Friese terp

*Egge Knol<sup>1</sup>, Wietske Prummel<sup>2</sup>,  
Annet Nieuwhof<sup>3</sup> & Hans van der Plicht<sup>4</sup>*

Een van de aandachttrekkers op de expositie *Het verdronken land is vruchtbaar* (Groninger Museum, 2013/4), gewijd aan het leven op de wierden in het onbedijkte Noord-Nederlandse kustland van eeuwen geleden, was het skelet van een paard (fig. 1). Studie van het skelet leert dat hier sprake is van een merrie met een schofthoogte van ca. 137 cm (tabel 1), ofwel van gemiddelde grootte. Dat het een merrie was, blijkt uit het ontbreken van hoektanden in de bovenkaak. Hengsten hebben daar steeds forse hoektanden. Gelet op de afslijting van de snijtanden werd deze merrie 23-25 jaar oud (Habermehl, 1975: fig. 36).

Het Groninger Museum had het skelet voor de duur van de expositie in bruikleen van het Fries Landbouwmuseum in Eernewoude, dat het kreeg van de Universiteit Wageningen. In het begin van de 20<sup>e</sup> eeuw hadden de Wageningse hoogleraren C. Broekema en D.L. Bakker grote belangstelling voor de ontwikkeling van de Nederlandse landbouwhuisdierassen. Zij waren in Duitsland en Zwitserland opgeleid en hadden daar kennism gemaakt met het onderzoek van L. Rütimeyer en zijn navolgers naar de prehistorische nederzettingen bij de Zwitserse meren. Zij realiseerden zich dat het goed geconserveerde skeletmateriaal uit de terpen een prachtige bron vormde voor de kennis van vroegere Nederlandse huisdieren.

Broekema startte met de aanleg van een verzameling, die onder leiding van Bakker werd voorgezet. In 1927 promoveerde Labouchère (1927) bij Bakker op *De geschiedenis van het Belgische trekpaard*. Twee hoofdstukken waren gebaseerd op in terpen

gevonden skeletmateriaal van paarden. In de zomers van de jaren 1928-1931 hield een Wagenings ingenieur onder leiding van Prof. Bakker toezicht op de afgraving van de wierde Burmania I bij Ferwerd. Ir. G.G. Reitsma was de meeste tijd ter plaatse. Hij publiceerde over het schaap en het varken uit de terpen. Voorgenomen publicaties van zijn hand over het rund en het paard zijn niet gereedgekomen. Mogelijk is het paard van het Fries Landbouwmuseum afkomstig van deze afgraving van de Burmania-wierde in Ferwerd.

## **Andere paardengraven**

Paardengraven zijn geen onbekend verschijnsel in de wierden. Zij zijn aangetroffen op de vroegmiddeleeuwse grafvelden van Oosterbeintum, Ezinge-De Bouwerd en Antum. Dat waren steeds hengsten. Het doden van hengsten ter gelegenheid van een begrafenis en het bijzetten van de dieren op de grafvelden was een algemene praktijk in West- en Midden-Europa in de vroege middeleeuwen (Müller-Wille, 1970/71). Al deze hengsten waren met schofthoogten tussen 125 en 147 cm tamelijk klein, naar huidige maatstaven. Dit waren echter normale maten voor paarden uit de vroege middeleeuwen. De hengsten werden in de kracht van hun leven gedood, tussen 4 en 11,5 jaar oud (Prummel, 1993).

Complete paardenskeletten uit de ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd vinden we vrijwel nooit. Toch werden tijdens de opgravingen in de wierde De Wierhuizen in 1916 en 1917 door Van Giffen maar liefst vijf paarden gevonden, waarvan er mogelijk vier van

**Tabel 1.** Lengtematen van de lange beenderen van de merries uit het Fries Landbouwmuseum in Eernewoude (boven) en de opgravingen De Wierhuizen (midden) en Ezinge (onder) en de schofthoogteberekeningen (SH) volgens Kiesewalter op basis van de laterale lengten van de botten (K) of volgens Vitt en May op basis van de grootste lengten (V/M). L: lengtemaat linkerbot, R: lengtemaat rechterbot.

<i>Merrie uit een onbekende Friese terp, collectie Frysk Lânbou Museum, Eernewoude</i>					
skeletdeel	gebruikte lengtemaat en berekeningswijze	L in cm	R in cm	SH in cm	SH in cm
opperarmbeen	grootste lengte lateraal (GLI); K	28,0	28,5	136	139
spaaakbeen	laterale lengte (LI); K	31,5	31,0	137	135
middenhandsbeen III	laterale lengte (LI); K	20,5	21,0	131	135
dijbeen	grootste lengte (GL); K	38,0	38,0	133	133
scheenbeen	laterale lengte (LI); K	34,0	33,5	148	146
middenvoetsbeen III	laterale lengte (LI); K	25,5	26,0	136	139
gemiddelde schofthoogte		137 cm			

<i>Merrie uit de wierde De Wierhuizen, geen vondstnummer, collectie Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie (BAI 226)</i>					
skeletdeel	gebruikte lengtemaat en berekeningswijze	L in mm	R in mm	SH in cm	SH in cm
schouderblad	lengte langs de spina (HS); K	.	318,2	.	136,2
opperarmbeen	grootste lengte (GL); V/M	281,0	279,8	132,4	131,9
spaaakbeen	grootste lengte (GL); V/M	335,4	330,9	138,2	136,4
middenhandsbeen III	grootste lengte (GL); V/M	230,0	229,0	141,3	140,7
dijbeen	grootste lengte (GL); V/M	383,9	384,0	133,6	133,6
scheenbeen	grootste lengte (GL); V/M	348,4	346,5	137,4	136,6
middenvoetsbeen III	grootste lengte (GL); V/M	271,7	272,4	142,1	142,5
gemiddelde schofthoogte		137,1 cm			

<i>Merrie uit Ezinge, opgegraven in 1932, collectie Noordelijk Archeologisch Depot, Nuis</i>					
skeletdeel	gebruikte lengtemaat en berekeningswijze	L in mm	R in mm	SH in cm	SH in cm
opperarmbeen	grootste lengte lateraal (GLI); K	280,7	.	136,7	.
spaaakbeen	laterale lengte (LI); K	313,0	.	135,8	.
middenhandsbeen III	laterale lengte (LI); K	208,8	.	133,8	.
dijbeen	grootste lengte (GL); K	386,3	.	135,6	.
scheenbeen	laterale lengte (LI); K	317,6	.	138,5	.
gemiddelde schofthoogte		136,1 cm			

voor de vroege middeleeuwen zijn. Een van die paarden stond als gemonteerd skelet op het BAI (Labouchère, 1927: Fig. 19). Later is het skelet uit elkaar gehaald. Het bevindt zich nu in de vergelijkingscollectie van het GIA (nummer 226, oud nummer 104). Dit paard is eveneens van gemiddelde grootte (ca. 137 cm schofthoogte, tabel 1) en, gelet op het ontbreken van de hoektanden, ook een merrie. De slijtage van de snijtanden geeft aan dat deze merrie op 10-12-jarige leeftijd stierf (Habermehl, 1975: fig. 30). Mogelijk is dit paard door Van Giffen afgebeeld in zijn

verslag over de opgravingen (1918: fig. 10). In dat geval lag het met hoog opgetrokken voorbenen op de rechterzij begraven (fig. 2).<sup>5</sup>

Nog een ander paard uit een Groninger wierde bevindt zich als *en bloc* gelicht skelet in het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis. Dit paard is eveneens een merrie. De schofthoogte van dit dier bedroeg ca. 136 cm (tabel 1), de leeftijd 12-13 jaar (Habermehl, 1975: fig. 31). Dit paard was eveneens met hoog opgetrokken voorbenen begraven, schijnbaar op de rechterzij (fig. 3). Een speurtocht naar de herkomst van dit paard maakte



Fig. 1. Het skelet van een merrie uit een vermoedelijk Friese terp uit de collectie van het Fries Landbouwmuseum in Eernewoude, zoals het stond opgesteld op de expositie *Het verdronken land is vruchtbaar* in het Groninger Museum (21 september 2013 - 9 febr. 2014). (Foto Marten de Leeuw, Groninger Museum).

echter duidelijk dat het niet in de positie ligt waarin het was gevonden.

De houding van dit paard vertoont namelijk duidelijke overeenkomsten met een paard dat is afgebeeld op een opgravingsfoto uit Ezinge uit 1932 (fig. 4). Het paard op deze foto ligt op de linkerzij. De rechterzijde van de schedel is erg beschadigd. De houding van het paard laat zien dat het om hetzelfde paard gaat als dat in fig. 3. Het paard uit Ezinge is indertijd in zijn geheel gelicht, en was tot 1975 opgesteld in de expositie in het Groninger Museum. Om het skelet goed te kunnen lichten werd er een kist omheen getimmerd, die volgestort werd met gips. Vervolgens is de bekisting met het paard omgekeerd, waarna de grond die oorspronkelijk onder het paard lag, kon worden verwijderd. Wat overbleef was een mooi gaaf paardenskelet, een spiegelbeeld van de opgravingsfoto (fig. 3 en 4).

### Datering

Het paard uit Ezinge (fig. 3 en 4) dateert op archeologische gronden uit de midden-Romeinse tijd, waarschijnlijk de 3<sup>e</sup> eeuw n.Chr. De datering van het paard uit De Wierhuizen is onbekend. Het ontbreken van informatie over de vondstomstandigheden van het geëxposeerde paard uit het Frysk Lânbou Museum maakte een datering lastig. Gelukkig is met toestemming van de eigenaar een klein stukje van de onderkant van de schedel in het museum bemonsterd door Hans van der Plicht voor een <sup>14</sup>C-datering door het Centrum voor IsotopenOnderzoek (CIO) van de Rijksuniversiteit Groningen. Dit gaf uitsluitsel over de datering:  $2060 \pm 40$  jaar BP (GrA-57970). Gekalibreerd met een nauwkeurigheid van 95,4% en omgerekend in kalenderjaren leefde dit paard tussen 187 v.Chr. en 25 n.Chr. Het paard stamt dus uit





Fig. 2. Paardenskelet uit de opgraving De Wierhuizen (Groningen), 1917. (Foto Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie).

de late ijzertijd of het begin van de Romeinse tijd. Schofthoogten van ca. 137 cm waren voor paarden uit die tijd normaal.

### Stabiele isotopen

Behalve de ouderdom werden door het Centrum voor Isotopenonderzoek (CIO) aan het botmonster ook de  $\delta$ -waarden van de stabiele isotopen  $^{13}\text{C}$  en  $^{15}\text{N}$  bepaald. Deze zijn respectievelijk  $-22,14\text{‰}$  en  $6,79\text{‰}$ . Deze waarden kunnen in principe iets zeggen over het voedsel dat de merrie in de laatste tien jaar van haar leven at en over de groeiplaats van dat voedsel. Bij oerossen, runderen en schapen geldt een  $\delta^{15}\text{N}$ -waarde hoger dan  $7\text{‰}$  als een aanwijzing dat deze dieren op zoute vegetaties, zoals de kwelders rond de wierden,

hebben gegraasd. Hoe hoger de  $\delta^{15}\text{N}$ -waarde, hoe zouter de weidegrond was (fig. 5).

De  $\delta^{13}\text{C}$ -waarden van oerossen, runderen en schapen uit de wierden liggen doorgaans tussen  $-20$  en  $-21\text{‰}$ , dat is 2 tot  $1\text{‰}$  hoger (minder negatief) dan bij hun meeste soortgenoten uit het binnenland (fig. 5). Zo hebben botmonsters van runderen en schapen uit de midden-ijzertijd tot en met de Ottoonse tijd van de terp Achlum (Friesland) gemiddelde  $\delta^{13}\text{C}$ -waarden van resp.  $-20,56$  en  $-20,46\text{‰}$ . De gemiddelde  $\delta^{15}\text{N}$ -waarden van deze botmonsters bedragen resp.  $8,35$  en  $11,79\text{‰}$ . Het grote verschil tussen deze beide waarden suggereert dat de schapen uit Achlum op gemiddeld zoutere vegetaties graasden dan de runderen uit dezelfde terp (Prummel *et al.*, in voorbereiding).



Fig. 3. Paardenskelet uit Ezinge, opgegraven in 1932, en bloc gelicht, maar ondersteboven getoond, collectie Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis. Voor de oorspronkelijke ligging tijdens de opgraving, zie figuur 4. (Foto Henk Faber Bulthuis, Noordelijk Archeologisch Depot, Nuis).

Eerder werden  $\delta^{13}\text{C}$ - en  $\delta^{15}\text{N}$ -bepalingen gedaan aan twee paardenbotten uit de terp Oosterbeintum: een bot van de hengst die op het vroegmiddeleeuwse grafveld op deze terp lag begraven, en een los paardenbot uit dit grafveld. De  $\delta^{13}\text{C}$ -waarden van deze paarden zijn respectievelijk  $-21,3$  en  $-22,0\text{‰}$ , de  $\delta^{15}\text{N}$ -waarden respectievelijk  $8,6$  en  $6,7\text{‰}$  (McManus *et al.*, 2013). De  $\delta^{15}\text{N}$ -waarden van deze drie terpenpaarden doen vermoeden dat het grazen op zoute vegetaties bij paarden niet standaard een verhoogde  $\delta^{15}\text{N}$ -waarde tot gevolg had, zoals bij oerossen, runderen en schapen. Twee paardenbotten uit Drentse beekdalen hebben juist hogere  $\delta^{15}\text{N}$ -waarden (fig. 5).

### Betekenis

Paarden kunnen bij een goede verzorging, als ze geen ziekten oplopen en als ze niet eerder geslacht worden, een leeftijd van 30 tot 35 jaar bereiken, al worden de meeste niet veel ouder dan 20 jaar. Merries kunnen tot ten minste 22-jarige leeftijd ieder jaar een

veulen geven. Paarden kwamen in de ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd op alle wierden voor, maar waarschijnlijk in kleine aantallen. Paardenbotten maken altijd slechts enkele procenten (maximaal 9%) uit van de botten van alle huisdieren die in wierden worden teruggevonden (Prummel, 2006).

De paarden fungeerden in de ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd als rijpaard, maar werden ook geslacht en opgegeten. De meeste paardenbotten uit deze periode worden namelijk als losse botten gevonden tussen slachtafval van runderen, schapen en varkens. Ze zijn bovendien vaak gebroken en soms zitten er snijsporen op, net als op botten van runderen, schapen en varkens. Paarden werden ook wel op jonge leeftijd geslacht en gegeten. De huiden van alle geslachte paarden zullen zijn gebruikt. Soms werden gebruiksvoorwerpen, zoals priemen en grepen uit paardenbotten gemaakt, terwijl koten als werpkoot dienden. Paardenbotten werden overigens in de midden- en laat-Romeinse tijd vaker gebruikt om werktuigen uit te





Fig. 4. Paardenskelet uit de opgraving Ezinge (Groningen), opgegraven in 1932, te dateren in de midden-Romeinse tijd. (Foto Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie).

maken dan in de ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd (Prummel *et al.*, 2014).

Het in het Groninger Museum tentoongestelde skelet vertoont geen snijsporen en werd kennelijk niet opgegeten of op een andere manier verwerkt. Ook zijn er geen ziekteverschijnselen op het skelet te zien. Het dier kan tot het overlijden als fokmerrie hebben gediend. Het is niet waarschijnlijk dat het dier werd geofferd aan een bovennatuurlijk wezen. De hoge leeftijd wijst er eerder op dat dit paard voor haar eigenaren een bijzonder dier was, een bijzondere rol vervulde, of een paard was met een bijzondere geschiedenis. Dat waren kennelijk redenen om deze merrie aan het eind van een lang leven niet op te eten of de huid en de botten te gebruiken, maar om haar

netjes te begraven. Dat is op zichzelf een vorm van (niet-religieus) ritueel handelen. Hetzelfde kan gelden voor de paarden uit De Wierhuizen en voor dat uit Ezinge. Enkele van deze paarden waren begraven met hoog opgetrokken voorbenen, een houding waarvan de betekenis helaas onbekend is.

#### **Dankwoord**

Het Fries Landbouwmuseum in Eernewoude in de persoon van directeur Henk Dijkstra wordt hartelijk bedankt voor de toestemming een botmonster aan het skelet te ontnemen voor een ouderdomsbepaling. Lisette de Vries en Michiel Rooke van respectievelijk het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen en het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis worden hartelijk

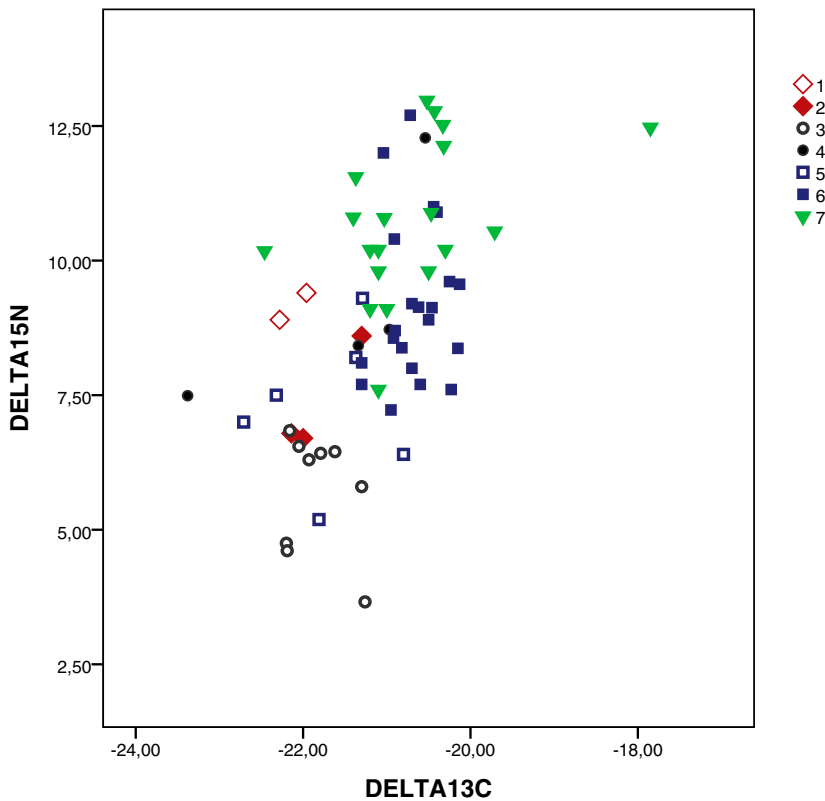


Fig. 5.  $\delta^{13}\text{C}$  en  $\delta^{15}\text{N}$  in ‰ van (1) paarden uit Drentse beekdalen, (2) paarden uit terpen, (3) oerossen uit Friese en Drentse beekdalen, (4) oerossen uit terpen, (5) runderen uit Friese en Drentse beekdalen, (6) runderen uit terpen en (7) schapen uit terpen. (Gegevens uit McManus et al., 2013; Prummel et al., in voorb.; archief van het CIO).

bedankt voor het opsporen van de paarden-skeletten uit De Wierhuizen en Ezinge.

### An old female horse from a Frisian terp

The skeleton of a moderately tall (height at the withers ca. 137 cm) mare from a presumably Frisian terp, now in the collection of the Fries Landbouwmuseum in Eernewoude (province of Friesland), was a part of an exhibition in the Groninger Museum in 2013-2014. The horse was  $^{14}\text{C}$ -dated, with the calibrated result of 187 BC - AD 25. The age of death of the mare was between 22-23 years. She was not butchered, nor had the skin been removed. A special relationship obviously existed between the mare and her owner(s), which is evident due to the careful manner in

which she was buried. The same manner of burial may be observed at two separate terp sites in the province of Groningen for two other mares: an undated mare from De Wierhuizen and a Middle-Roman phase mare from Ezinge. The  $\delta^{15}\text{N}$  of the terp horse in the Fries Landbouwmuseum and those of two other terp horses are not enriched as is the case in general for aurochs, cattle and sheep bones from terp sites.

### Noten

1. Groninger Museum (e.knol@groninger-museum.nl).
2. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Terpen Centrum (w.prummel@rug.nl).

3. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Terpencentrum (a.nieuwhof@rug.nl).
4. Rijksuniversiteit Groningen, Centrum voor Isotopenonderzoek (CIO) (j.van.der.plicht@rug.nl).
5. Ook een ander paard lag met hoog opgetrokken voorbenen begraven, getuige een foto in het archief van het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen.

### Literatuur

- Boeles, P.C.J.A., 1932. Terpenonderzoek te Ferwerd (Fr.). *Leeuwarder Courant* 23 april 1932; ook: *Nieuwe Rotterdammer Courant* 24 april 1932.
- Giffen, A.E. van, 1918. Verkort verslag opgraving te Wierhuizen 1917. *Jaarverslagen Vereniging voor Terpenonderzoek* 2, 4-22.
- Habermehl, K.-H., 1975. *Die Altersbestimmung bei Haus- und Labortieren*. Berlin/Hamburg, Paul Parey.
- Labouchère, P.C., 1927: *De geschiedenis van het Belgische trekpaard en de invloed van Indigène du Fosteau op de Nederlandsche trekpaardfokkerij*. Dissertatie Wageningen.
- McManus, E.T., J. Montgomery, J. Evans, A. Lamb, R. Brettell & J. Jelsma, 2013. "To the land or to the sea": diet and mobility in early medieval Frisia. *The Journal of Island and Coastal Archaeology* 8, 255-277.
- Müller-Wille, M., 1970/71. Pferdegrab und Pferdeöpfer in frühen Mittelalter. *Berichten van de Rijksdienst voor het Bodemkundig Bodemonderzoek* 20/21, 119-248.
- Prummel, W., 1993. Paarden en honden uit vroeg-middeleeuwse grafvelden. In: E. Drenth, W.A.M. Hensing & E. Knol (red.), *Het tweede leven van onze doden. Voordrachten gehouden tijdens het symposium over het grafritueel in de pre- en protohistorie van Nederland op 16 mei 1992* (Nederlandse Archeologische Rapporten 15). Amersfoort, 1993, 53-60.
- Prummel, W., 2006. Dierlijk bot. In: A. Nieuwhof (red.), *De wierde Wierum (provincie Groningen). Een archeologisch steilkantonderzoek* (Groningen Archaeological Studies 3). Groningen, Barkhuis/Groningen University Library, 31-45.
- Prummel, W., S.C.J. Manuel & M. Post, 2014. De dieren uit de opgravingen van Van Giffen in Ezinge. In: A. Nieuwhof (red.), *En dan in hun geheel. De vondsten uit de opgravingen in de wierde Ezinge*. Jaarverslagen Vereniging voor Terpenonderzoek 96, 191-223.
- Prummel, W., J. van der Plicht & A.G.J. Hullegie, in voorbereiding. Prehistoric stable isotopes in the northern Netherlands: the marine influence.